

О. Ф. Немировська

ОНОМАСТИЧНІ РЕАЛІЇ ЯК ФАКТОР ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ І ПРОСТОРУ (на матеріалі українського народного героїчного епосу)

Відбиття реального історичного часу і простору в художній літературі і фольклорі, мовно-стилістичні засоби утворення локально-тем- поральної структури художнього твору, як прозового, так і поетичного, є порівняно новою темою лінгвістичних досліджень. Увага мовознавців зосереджена, в основному, на вивчення хронологічно маркованої лексики (ХМЛ), яке здійснюється на матеріалі вітчизняної та зарубіжної історичної прози (В.А. Буда, І.М. Волченко, Г.М. Гайдученко, М.Ю. Жукова, Т.Т. Ковальова, О.В. Коваленко, І.Ю. Марковіна, Л.Г. Панін, О.С. Яковлева та ін.). Зазначений аспект дослідження, безперечно, є важливим, оскільки він сприяє глибинному вивченню ідіостилю майстрів художнього слова, визначенню специфічних рис і особливостей відтворення ними колориту певної історичної доби. Проте поряд з ХМЛ існує багато інших мовних засобів, що є не менш важливими з т. з. історичного часу і простору. Вони можуть бути різними — граматичні темпоральні засоби, темпоральна, локальна і композиційна побудова тексту, що передбачає відхилення від основної лінії оповіді (проспективні чи ретроспективні) та ін. Найбільш чіткими і семантично наповненими локально-темпоральними показниками є, на нашу думку, власні назви (ВН), що є дійовим чинником утворення художнього хронотопу.

Ономастична лексика (ОЛ) посідає чільне місце у побудові художнього цілого. Саме вона найбільш чітко окреслює час і простір, в якому розгортається дія. Отже, значення онімів у зображенні певної історичної доби є надзвичайно важливим. Проте сьогодні існують лише поодинокі розвідки з питань функціонування онімів у жанрі історичної прози і поезії, причому увага в них зосереджена, в основному, на стилістичних і текстоутворюючих функціях ВН [4; 10], хоча, на нашу думку, більшу увагу слід приділяти ОЛ як засобу відтворення історичного колориту зображуваної епохи. Крім того, майже недослідженим залишається питання функціонування ОЛ в українському народному героїчному епосі — народних думах та історичних піснях, де оніми, крім виконання своєї основної функції — локативно-темпора-

льної, є носіями значної культурно-історичної інформації. Як справедливо зазначає Г.А. Нудьга, героїчний епос — це "творче обличчя народу, вияв давності і зрілості його духовного життя, ознака того важливого етапу розвитку, який називається самосвідомістю, розумінням свого місця в світовій історії" [5:3-4]. І ОЛ героїчного епосу, специфічні особливості її уживання і функціонування також є, на нашу думку показником ментальності, рівня культури народу, його вміння використовувати багатства рідної мови. Саме це зумовлює **актуальність** нашого дослідження.

Отже, **тема** нашої розвідки — ОЛ як фактор відбиття реального історичного часу і простору. **Предметом** дослідження стали ономастичні реалії (ОР) в українському народному героїчному епосі, **матеріалом** — українські народні думи та історичні пісні, що увійшли до збірки героїчного епосу [8], які містять значний за обсягом і семантико-стилістичним потенціалом пласт ОЛ. Далі при посиланні на зазначене видання ми будемо вказувати лише сторінки.

ОР представлені в українських народних думках та історичних піснях різними розрядами і класами онімів. Незважаючи на те, що більшість з них є реаліями, кожна ВН овіяна романтичним, фольклорним серпанком — навіть власні імена (ВІ) реальних історичних осіб, що оспівуються у фольклорі і стають мовби казковими героями: *Іван Богословець* [12-14]; *Самійло Кішка, Марко Рудий, Му сій Грач, Алкан Паша* [20-30]; *Семен Скалозуб* [28]; *отаман Матяш* [39-40]; *Іван Богун* [46-48]; *Хмельницький, Барабаш, Клиша білоцерківський, король Радислав, староста Крачевський, Максим ольшанський, Мартин полтавський, Матвій Борохович* [48-53]; *пан Потоцький* [53-55]; *Богдан Хмельницький, Іван Луговський, Павло Тетеренко, Єврась Хмельниченко* [55-58]; *Олексій Попович, Грицько Зборовський* [59-60]; *Івась Удовиченко, Коновченко, Филоненко* [65-75]; *Данило Нечай* [100]; *Максим Кривоніс* [104]; *Перебійніс* [105]; *пан Хмельницький, пан Волощин* [107]; *Волинець* [111]; *козак Сірко* [117]; *Семен Палій* [119]; *Текеля* [129]; *пан Калнишевський, Калниш кошовий* [130-131]; *Іван Гонта, Максим Залізняк* [137]; *пан Паволоцький, Швачка, Харко* [138]; *Микита Швачка* [140]; *Іван Бондаренко, осаул Якименко, отаман Гонта* [142-143]; *Сава Чалий, Гнат Голий* [146]; *сотник Паволоцький* [152]; *Довбуш* [153]; *Лук'ян Кобилиця, пан Джурджован* [159]; *Устим Кармалюк* [162], *пан Селіванович* [166]. Водночас всі ці ВІ

створюють чітку темпоральну прив'язку, навіть ті, що називають вигаданих персонажів (*козак Голота* [7-9]; *Федір безродний* [9-12]; *Маруся Богу-славка* [18-20]; *лях Бутурлак* [20-30]; *пан Супрун* [115]), завдяки своїй приналежності до героїчного епосу, що оспівує справжні історичні події. Темпоральними показниками виступають також лексеми-історизми *козак, отаман, гетьман, кошовий, осаул, паша*, словосполучення і описові конструкції: *гетьман кошовий Грицько Зборовський* [59-60]; *польський пан Ян* [107]; *Филоненко, корсунський полковник* [69]; *Сірко, кошовий отаман* [117].

ВІ реальних історичних осіб у контексті українського народного героїчного епосу не є однорідними з т. з. загальної відомості: це ВІ як видатних людей, так і осіб, чия популярність є обмеженою в часі і просторі [7:15]. Проте всі вони створюють неповторний історико-народний фон героїчного епосу, надаючи йому рис романтичності й самотності. Зазначені історичні особи є персонажами дум та історичних пісень, отже, їхні ВІ є антропонімами. Антропоніми є досить активною частиною епосу, що "визначає напрямок у формуванні і функціонуванні всього ономастикону" [7:12] і, перш за все, топонімів, що в досліджуваних текстах представлені досить широко: *Україна, Русь, Польща, Волощина, Подолле, Грабська земля, Кубань, Галичина, Туреччина, Литва* (хороніми); *Азов (Озов), Біла Церква, Богуслав, Браїлов, Варна, Винниця, Київ, Канів, Москва, Січ, Кефа, Запоріжжя, Трапезонт, город Черкаський (город Черкас), Царигород, Корсунь, Стеблев, Суботов, Пирятин-город, город Крилов, Полонне, Кам'янський Подільськ, Тавань-город, містечко Берестечко, Келеберда, Варшава, Дашев, Сорока, Санжаров, Немиров, Хотин, Жванці, Слисавет, Очаків, Владигжен, Глухое, Полтава, Умань, Жаботин, Львів, Фастів, Дорогинець, Гард* (астіоніми); *Жовтий Пісок, Студеньки, Солобківці, Шамрайвка, село Грузьке, Куційовка, Ташкійовка, Паволока, Красний Діл, Віжниця, Сторонець, Яруга, Вербівець, Вергуни, Остап'є* (комоніми); *Чорне море* (пелагонім); *Дніпро (Дніпро-Славута), річка Самарка (Самара), Лиман-ріка, Вісла, річка Случа, Прут, річка Рось, Ташлик-ріка, Дунай, річка Мушка, річка Синюха, луг Базалуг* (потамоніми); *шлях Муравський, шлях Ордійнський, шлях Килиїмський, Кримський шлях* (дромоніми); *поле Килиїмське* (агроонім); *Луг, Великий Луг, долина Черкень, Кейнарська долина* (ороніми); *Савур-могила, Загребельна могила* (некроніми), *Чута, Лебедин* (дримоніми);

Тендров-остров (інсулонім); *Трахтемировський монастир*, *Межигорський Спас*, *свята Січова Покрова*, *Покровська Церква* (еклезіоніми), *пристань Козловська* (міський хоронім).

Як свідчить наведений перелік, топонімікон у контексті українського народного героїчного епосу разом з антропонімами та іншими ВН є дійовим засобом побудови локально-темпоральної домінанти, чітким показником історичного часу, що охоплює період героїчного минулого — боротьбу проти іноземних завойовників — турків, татар, поляків у 14-17 ст. В основі сюжету більшості дум та історичних пісень лежать справжні історичні факти, що зумовлює використання відповідного локального, темпорального фону, Топонімічні лексеми "завжди мають свої очевидні або приховані художні мотивації, прямі або непрямі натяки, що розкриваються в літературній композиції тексту і за його межами (історичні мотивації та асоціації)" [9:83]. Саме ці асоціації найбільш співвідносяться з творами на історичну тематику, в тому числі і з фольклорним героїчним епосом. Крім того, історичний фон утворюють хронологічно марковані, "ретроспективні" топоніми — давні ВН сучасних географічних об'єктів, що сьогодні мають інші імена. Так, хронологічно маркованими є топоніми *Цариград* (*Цареград*, *Царьград-город*, *Царигород*) — Константинополь; *Кефа* — Феодосія, *Трапезонт* — Трабзон (турецький порт на Чорному морі); *Крылов* — сучасний Новогеоргіївськ (у гирлі річки Тясмин); *Кайнарська долина* — давня назва низини при впадінні річки Савранки в Південний Буг; *земля Грабська* — арабська земля; *Тавань* — у 17 ст. — місто і переправа через Дніпро в районі сучасного Берислава Херсонської області; *город Келеберда* — сьогодні село на Полтавщині; *Жванець* — тепер Кам'янець-Подільський район Хмельницької області; *Яруга* — нині село Кам'янець-Подільського району на Хмельниччині; *Вербівець* — нині село Муроване на Вінничині; *Владижен* — село Ладижин на Вінничині; *Гард* — у 17-18 ст. турецька фортеця на Південному Бузі; *Кримський шлях*, *Ордіїнський шлях*, *Килиїмський шлях*, *Муравський шлях* — географічні об'єкти, що мали у свій час стратегічне значення.

Водночас відтінку поетичності, легендарності надають оповіді відповідні лексеми-означення і прикладки, що оточують топоніми і утворюють фольклорну стилізацію: *город Азов* (*Озов*), *город Богуслав*, *город Козлов*, *Кефа-город*, *город Січ*, *Січ-матір*, *город Цариград* (*Царьград-город*), *город Браїлов*, *город Трапезонт*, *город*

Киля, город Корсунь, город Чигирин, город Суботов, Москва-город, Таїлик-ріка, Лиман-ріка, Буг-ріка, річка Буг, річка Самарка, Дніпро-Славуа, Тендров-остров, Савур-могила, у Глухові, у городі. Пісенну тональність утворюють також фонетичні варіанти-паралелі пелагоніма *Чорне море* в думі "Самійло Кішка" — *Чорнес море, Чорнос море* [20-30], що уживається 10 разів при описі звільнення козаків з турецької неволі і перемоги над турками. За допомогою подібних паралелей творяться особливі художні форми; паралельні флексії *-оє, -еє* увиразнюють мовлення, створюють ефект фольклорної стилізації: "...обидва варіанти (...) підсилюють виразність ознаки. В таких випадках одна варіантна форма служить синонімним епітетом до іншої, епітетом, який знайшов собі у варіантній формі яскравий спосіб виразу" [1:59].

Утворенню історичних мотивацій сприяють також ВН відомих в історії битв, що виступають у ролі хрононімів: *Жванецька битва* [107]; *битва під Солобківцями* [112]; *Турбаївське повстання* [149]. Нами зафіксовано також опосередковану номінацію — замітник-апелятив хрононіма в думі "Хмельницький та Барабаш" при описі *Корсунської битви*, яка припала на Зелені свята— 15-16 травня 1648 року [185]: "*Тоді-то, у святий день, у божественний, у вовторник Хмельницький козаків до сходу сонця пробуджає* [51].

Чітка локально-темпоральна маркованість ОР поєднується з їхніми стилістичними можливостями, з наповненням окремих онімів особливим смислом. "В умовах художнього (і фольклорного) контексту конотативні ознаки будь-якого слова (і власного імені в тому числі), що традиційно вважаються вторинними, додатковими, факультативними, стають основними" [2:41]. Так, *ВІ Хмельницький, Іван Богун, Іван Гонта, Максим Залізняк, Максим Кривоніс* стають уособленням боротьби народу, символом героїзму і патріотизму. А *ВІ Барабаш, Іван Луговський, Єврась Хмельниченко, Михайло Кричевський* утворюють із зазначеними ВІ виразну опозицію, містячи негативні конотації і уособлюючи зраду, прихильність до поляків, турків.

У досліджуваних творах нами зафіксовано одне ВІ реальної історичної особи, що вживається у варіації-пейоративі — це ВІ *Григорія Потьомкіна* — російського державного і військового діяча, що проводив великодержавну політику і з ініціативи якого було зруйновано Січ та ліквідовано запорізьке військо (історична пісня "Світ великий,

край далекий, та ніде прожити"). Конотації негативного, зневажливого ставлення до Потьомкіна утворює пейоратив *Грицько*, що уживається у контексті опису його заходів на користь російської самодержавства (повна форма ВІ взагалі не вживається): *"Ой, цариця загадала, а Грицько пораїв, щоб зігнати запорожців та аж по Дунаю"* [130].

ВІ російського царського генерала *Текелі*, чії війська руйнували Січ у 1775 році, сполучаючись з етнонімом *москалі*, стає у контексті історичної пісні "Ой летить куля з ворожого поля" уособленням поразки, знищення запорізького війська: *"Ой у неділю та пораненьку, як стало світати, став Текеля з москалями майдан обступати"* [129].

Уособленням горя і страждань народу стає астіонім *Цариград* та його варіанти у думках "Сокил і соколя", "Двох братів-невольників пісня", "Самійло Кішка", що вживаються у контексті опису страждань козаків у турецькій неволі. Січ у думках та історичних піснях уособлює волелюбні прагнення народу, уживаючись 18 разів у різному контекстному оточенні: *"Січ — моя мати"* [93]; *"Чи до Січі-матері приїжджаєте?"* [46]; *"Був я в Січі отаманом"* [158]; *"Ой, лети, лети (...) та й на Січ рибу їсти"* [142].

Яскраве протиставлення утворює ВН Січ і лексема козаки зі словосполученням безбожні бусурмени в думі "Отаман Матяш старий": *"Тоді козаки на коні сідали, чотири тисячі безбожних бусурменів побіждали, сrebro і злото турецьке од них забирали, до города Січі швиденько поспішали, в городі Січі безпечно себе мали* [40].

Ономастичний масив, нагромадження еклезіонімів наприкінці думи "Самійло Кішка" створює яскраві конотації, уживаючись у контексті опису щедрих пожертвувань на храми *серебра* і *золота* як вдячності козаків за визволення з неволі: *"А сrebro-злото — на три часті паювали: первую часть брали, на церкви накладали, на святого Межигорського спаса, на Трахтемирський монастир, на святу Січову Покрову давали, которі давнім козацьким скарбом будували..."* [29-30].

Яскраві і різноманітні стилістичні конотації утворює *пелагонім Чорне море*, що виконує у контексті дум подвійну роль — локалізуючи місце дії і водночас будучи яскравою стилістичною деталлю з розгалуженими стилістичними конотаціями. Уживаючись у контексті дум 34 рази, ВН *Чорне море* уособлює турецьку неволю ("Невольницький плач", "Маруся Богуславка"), визволення козаків ("Самійло Кішка"), сподівання козаків на щасливий поворот додому ("Олексій Попович", "Буря на Чорному морі"), прощання дівчини з

козаком ("Проводи козака до війська"). Експресію підсилює лексичне оточення і найближчий мікроконтекст: "*Хоча й би чи не встала на Чорному морі бистрая хвиля, хоча й би чи не повиривала якорів з турецької каторги!*" [15]; "*Що на Чорному морі, на камені біленькому, там стояла темниця кам'яная, що в тій-то темниці пробувало сімсот козаків...*" [18]; "*Чорним морем довго гуляли против Кефи-города, там собі великий та довгийодпочинокмали*" [21]; "*ТогдіКішка Самійло (...) кайдани з рук і із ногу Чорное море пороняв*" [25]; "*Турок яничар впень рубайте, котрих живцем у Чорное море бросайте!*" [26]. Зазначений пелагонім утворює виразну опозицію з хоронімом *Грабська земля*, потамонімом *тихий Дунай*, словосполученням *дунайське гирло* ("Олексій Попович", "Буря на Чорному морі"): "*Що на Чорному морі щось недобре починає: бере судна козацькі молодецькі на три часті розбиває. Одну часть узяло — у Грабську землю занесло, а другу часть ухватило—у дунайське гирло забило...*" [59]; "*На Чорному морі негаразд починає (...) першу часть одбивало — у тихий Дунай занашало; другу часть одбивало —у землю Грабськую на каторгу турецькую занашало...*" [62]. Отже, пелагонім *Чорне море* стає своєрідним символом історичного відрізка часу, епохи боротьби народу за визволення; у контексті дум ця ВН стає однією з наскрізних, набуває своєрідної символіки.

Однією з наскрізних ономастичних реалій українського народного героїчного епосу є хоронім *Україна*, що в аналізованих творах уживається 33 рази, причому більшість уживань припадає саме на історичні пісні (25 разів), де зазначена ВН набуває символічного значення завдяки яскравим стилістичним конотаціям — смутку, печалі: "*Зажурилась Україна, бо нічим прожити*" [83]; "*Вся Україна плаче*" [112]; "*За тобою вся Вкраїна тяжко-важко плаче*" [115]; туги за рідною землею, любові до неї: "*Коли б нам дав бог орлові крила, то линули б ми на ту Україну*" [82]; "*Є в мене родина — уся Україна*" [93]. В одному мікроконтексті хоронім *Україна* створює виразну темпоральну опозицію *батьки — сини*: "*Батькам було добре на Вкраїні жити, а синам досталось панцину робити*" [158]. В думках зазначений хоронім утворює протилежні конотації, уживаючись 8 разів з прикметником-означенням *славна*, акцентуючи на славному героїчному минулому рідної землі [44; 50:3; 51; 65; 97:2].

Хоронім *Україна* утворює складні внутрішньотекстові зв'язки з іншими онімами, апелятивними номінаціями та іншими мовними засобами. Так, асоціації-паралелі і водночас контрастні опозиції спостерігаються у контексті оповіді про занепад Польщі, Литви (історичні пісні "Зібралися всі бурлаки", "Ох тяжко козакові в неволі сидіти"). Закономірним є уживання поряд з топонімами *Ві граф Потоцький (пан Потоцький)*, яке доповнює онімічне поле оповіді: "*А ти, графе, ти, Потоцький, розпроклятий сину, занапастив свою Польщу та взяв Україну*"; "*Ой ти, пане Потоцький, воєводський сину, запропастив Литву і всю Україну*" [145].

Виразні опозиції утворює астіонім *Москва* (у значенні *Московська держава*) з різними топонімами *Україна, Галичина* ("По тім боці огні горять"); *Єлисавет*, словосполученнями і заміниками-апелятивами *орда, пан-хан, хан бусурман, восточний цар*: "*Зажурилась Україна, бо нігде прожити: витоптала орда кіньми маленькі діти (...) служили ми хану-пану, хану бусурману, а тепер ще послужимо восточному царю (...)* Засилає *Галичина*, щоб не було зміни. *"Іди, іди, Галичино, тією стороною, а я піду із Москвою услід за тобою; ставай, ставай, Галичине, на багатих дворах, а я піду із Москвою по вельможних панах"* [124]; "*В одне врем'я під Єлисаветом много орлів ізліталось, а в Москві-городі в засіданнє місті сенатори собирались. Ой собравшись вони в одно місто, стали спосіб собирати, якби в війська запорозького всі вольності одібрати"* [128]. Отже, астіонім *Москва* стає яскравою художньою деталлю, яка сполучається з іншими мовними засобами і утворює складні й багатоярусні зв'язки у контексті.

Таким чином, результати дослідження ОР в українському народному героїчному епосі свідчать про їхню подвійну спрямованість у контексті дум та історичних пісень — **прагматичну** (відображення реального історичного часу і простору) і **фольклорно-поетичну** (оспівування героїчної боротьби народу, створення опоетизованих образів, стилізація оповіді під пісенну тональність). Ця подвійна спрямованість ОР зумовлена тематикою, жанром, ідейною спрямованістю зазначених творів, що визначають певні особливості використання мовних (в т.ч. ономастичних) засобів. Жанрова приналежність твору є "тим естетичним каноном, згідно з яким автор конструє як сам світ, що зображується, так і засоби його вербалізації" [3:36]. Саме жанр героїчного епосу зумовлює, на нашу думку, принцип подвійного спря-

мування у використанні всіх мовних засобів, оскільки оспівувані в них реальні історичні події, герої минулого набувають у поетичному епосі яскравих фольклорних рис. У народній творчості ВН виконують не лише номінативну функцію. У фольклорних текстах ВН "є ніби кодовим знаком, який несе в собі інформацію про (...) об'єкт, специфічно інтерпретовану народом" [6:48]. Реалізації цього подвійного принципу сприяють наступні засоби ономастичного письма: 1) уживання ВІ як реальних історичних осіб, так і вигаданих опоетизованих персонажів народного епосу; 2) уживання реального топонімічного фону, в т. ч. "ретроспективних" топонімів, ВН реальних історичних подій, що є показниками локально-темпоральної маркованості твору; 3) стилізація окремих реальних ВН під фольклор, що досягається шляхом використання відповідних лексем-означень і прикладок, різноманітних фонетичних і граматичних варіацій ВН. Водночас ОР в героїчному епосі містять значний образно-стилістичний потенціал; вони є категорією експресивною, і в досліджуваних творах окремі оніми різних розрядів і класів трансформуються у певні символи.

Виходячи з вищевикладеного, можна стверджувати, що ономастичні реалії в українському народному героїчному епосі виконують важливу функцію правдивого відображення історичного минулого і створення фольклорної стилізації контексту дум та історичних пісень.

Література

1. *Ващенко В. С.* Стилістичні явища в українській мові. — Ч. 1. — Харків, 1958.
2. *Іванова Н. И.* Смысловая перспектива поэтонима как проявление его символичности // Записки з ономастики: зб. наук, праць. — Вип. 2. — Одеса, 1999.
3. *Коллегаева И. М.* Текст как единица научной и художественной коммуникации. — Одесса, 1991.
4. *Крупеньова Т. І.* Функції власних назв у драматичних творах Лесі Українки: Монографія. — Одеса, 2004.
5. *Нудьга Г. А.* Український поетичний епос. — К., 1971.
6. *Панекіна Т. І.* Назва Київ в українських прислів'ях та приказках // Записки з ономастики: зб. наук, праць. — Вип. 2. — Одеса, 1999.
7. *Силаева Г. А.* Антропонимия художественных произведений Л. Н. Толстого: Учебн. пособие по спецкурсу. — Рязань, 1986.
8. Українські народні думи та історичні пісні: Героїчний епос: Збірник. — К., 2005.
9. *Фонякова О. И.* Имя собственное в художественном тексте: Учебн. пособие. — Л., 1990.
10. *Шотова-Ніколенко Г. В.* Онімний простір романів Ю. І. Яновського: Автореф. дис... канд. філол. наук. — Одеса, 2006.